

«... en este municipio no se conocía otra política que la de los bandos». Unha aproximación ó poder local na provincia de Ourense (1917-1936)

XULIO PRADA RODRÍGUEZ
Universidade de Vigo

O nacemento e a permanencia do clientelismo político explícanse, en boa medida, pola imposibilidade do Estado liberal para canalizar e dar resposta ás diversas demandas da poboación, ocupar unha serie de espazos e asumir un número crecente de tarefas e obrigas cuxa satisfacción debe, en parte, delegar nunha serie de intermediarios. Loxicamente, o papel destes últimos tende a potenciarse a medida que se incrementa a dependencia e o baleiro comunicativo da sociedade respecto a instancias externas de poder, pois só co seu concurso resulta posible defender os intereses privativos dunha comunidade, colectivo ou individuo e acceder ós insuficientes e, polo mesmo, disputados recursos públicos. Os observatorios locais resultan especialmente axeitados para profundar en todos estes aspectos, pois constitúen o escenario histórico onde se libra esa negociación permanente entre o Estado (simbolizado pola figura do deputado do distrito e os seus funcionarios), os intermediarios e as elites locais e a masa cidadá. Como a historiografía ten sinalado reiteradamente, os actores que a protagonizan ostentan un status desigual, e desigual é tamén o intercambio mutuo que resulta da mesma, por máis que sempre responda á mesma lóxica: o tráfico de votos por favores. Estudiar en que medida a dinámica política ourensá entre a crise do sistema da Restauración e o inicio da guerra civil se adaptou ó cambio de réximes e continuou respondendo máis a criterios políticos tradicionais —“pre-políticos”, se se quere— que modernos, constitúe o obxectivo esencial deste traballo.

1. “Ha llegado para nosotros el momento más temido que esperado...”

Se algo caracteriza politicamente o período que media entre a gran crise de 1917 e o golpe de Estado de Primo de Rivera na provincia ourensá é o reforzamento do Partido Conservador fronte á caída en barrena do Liberal. Nas eleccións lexislativas de 24 de febreiro de 1918, os liberais ourensáns conseguiron reter unicamente só dúas das nove actas que se ventilaban na provincia: Valdeorras e Ourense. O partido xa daba daquela mostras da súa descomposición ata o punto de que a principal ameaza para o factótum do conservadorismo provincial, Gabino Bugallal Araújo, non proviña daqueles senón da fracción que seguía a Antonio Maura, cada vez máis organizada nas diferentes cabeceiras de comarca. De feito, os bugallalistas xa tiveron que empregarse a fondo nestes comicios para impedir a elección dun prometedor mozo que ousara desafialos nun dos seus feudos, o distrito do Carballiño: José Calvo Sotelo. Outro maurista, o conde del Moral de Calatrava, revalidara a súa acta, como viña facendo ininterrompidamente dende 1903, polo distrito de Trives, mentres que Eduardo Cobián Roffignac, que principiara a súa carreira da man de Bugallal e de Fernández Villaverde, recalara na fracción *canalexista* do Partido Liberal e daquela declaraba a súa lealdade a Antonio Maura, obtiña escano por Xinzo de Limia.

Cando, en abril do ano seguinte, Maura recibiu o encargo de formar Goberno, esta vez co decreto de disolución das Cortes na carteira, os seus seguidores en Ourense viron chegada a ocasión para asestar un duro golpe ós “idóneos”. Se cadra non había concello ó que non chegasen os longos tentáculos de Bugallal, polo que a loita se formulaba en termos manifestamente desiguais, mesmo contando cos nada desprezables recursos do Ministerio de Gobernación, daquela en mans do que fora presidente das xuventudes mauristas, Antonio Goicoechea. Ata cinco actas, afirmaba un nada realista Calvo Sotelo, era posible conseguir na provincia nunha carta dirixida a Gabriel Maura; como mínimo dúas ou tres, en caso de pacto co sector comandado por Dato, unha posibilidade que o mozo tudense non rexeitaba de plano a diferenza doutros compañeiros de militancia¹.

Aqueles comicios do 1 de xuño de 1919 puxeron en evidencia a fonda crise en que se atopaba sumido o sistema político da Restauración e a descomposición interna dos partidos, antano conducidos con man firme por Cánovas e Sagasta. Tamén exteriorizaron a intensa loita de bandos que se viviu en numerosos municipios nos que os máis diversos intereses forzaron estrañas alianzas máis ou menos conxunturais. Sen ir máis lonxe, o enfrontamento entre Calvo Sotelo e Leopoldo García Durán no Carballiño concitou arredor do primeiro un conglomerado no

1 Cit. en Bullón de Mendoza, Alfonso (2004): *José Calvo Sotelo*, Barcelona, Ariel p. 88; cfr. a oposición do conde de Vellellano a calquera transacción en *ibidem*.

que se mesturaban mauristas, agrarios, socialcatólicos, rexionalistas, algún vello tradicionalista e os contados liberais que aínda conservaban algunha influencia logo de dúas décadas de monopolo conservador-bugallalista. Pola contra, Maura conseguiu sacar polo artigo 29 ó seu secretario político, Prudencio Rovira Pita, electo no distrito de Trives por deferencia do conde del Moral.

Aínda máis sorprendente foi o caso da capital da provincia, un distrito tradicionalmente alternante pero no que dende 1905 parecera consolidarse Vicente Pérez Pérez, electo de xeito ininterrompido agás nos comicios de 1914. D. Vicente quixo asegurar a súa acta pactando co mesmísimo conde de Bugallal; este, “que no era Gobierno, que estaba en un sector de la política pasivo, en lo que se refiere a la Autoridad electoral, estimó conveniente [...] pactar [...]. Y D. Vicente Pérez recibió el espaldarazo por el que se consideraba un candidato sin contendiente, y lo recibió del Gobierno, que no le puso enfrente candidato alguno, y lo recibió del Sr. Bugallal, que tampoco quiso presentarle lucha”². A manobra non foi do agrado dun grupo de “xoves turcos”, prestos a disputar ó seu xefe de filas non só a acta, senón a xefatura do partido na provincia, contando para isto co apoio do activo núcleo maurista da capital, os republicanos e a propia Casa do Pobo. A batalla polo control do *Liceo Recreo*, un dos espazos privilexiados de sociabilidade daquel Ourense de principios de século, amosou que a común xenreira contra Bugallal podía facer insólitos compañeiros de tálamo³, pero nada facía presaxiar que a fonda da crise liberal chegase a tales extremos.

A cabeza visible da operación para desbancar a Pérez era o avogado Fernando Ramos Cerviño, que asumira a representación política daquel cando finara o seu pai, José Ramos Campo, e principiara coa súa protección unha meteórica carreira política: concelleiro, deputado provincial e presidente da Deputación. O deputado en Cortes ourensán, coidando que tiña asegurada a súa elección polo artigo 29 logo do acordo ó que chegara co líder conservador, sorprendeuse cando foron proclamados candidatos Eladio López e Bernardino Temes, este último irmán político de Ramos Cerviño. Daquela, aínda confiado neste último, concedeu plenos poderes a Vicente Requejo, un home de palla, toda vez que Ramos Cerviño pertencía á Xunta Provincial do Censo e non podía ostentalos. Mais foi este último quen mantivo o control sobre o nomeamento de interventores ata facer oficial a súa presentación como candidato no intre en que se esgotaba o prazo legal. Catro días antes da elección, Pérez recibiu unha carta na que a plana maior

2 *Diario de Sesións do Congreso* (24 de xullo de 1919, Apéndice núm. 16, p. 443).

3 Durán, José Antonio (1991): “Función del calvosotelismo en la articulación de la derecha autoritaria (El caso de Ourense)”, en Castro, Xavier e de Juana, Jesús (eds.): *VI Xornadas de Historia de Galicia. Mentalidades colectivas e ideoloxías*, Ourense, Deputación Provincial de Ourense, p. 112.

do liberalismo ourensán anunciaba “su disconformidad con la actuación política de usted y con el derrotero, en nuestro concepto suicida, que impone usted a nuestra vida pública”. O mesmo día dos comicios, un manifesto anunciaba que o comité liberal do distrito acordara presentar a candidatura de Ramos polas “Irreductibles diferencias surgidas entre la casi totalidad de los elementos que integran el partido liberal orensano y [D. Vicente Pérez]”, ó tempo que aludía á necesidade de manter integramente o programa do partido “libre de contubernios y pactos depresivos”⁴.

Nada puido facer o vello liberal para darlle a volta á situación: dun censo de 10.881 electores, obtivo unicamente 563 sufraxios —a práctica totalidade na capital— grazas á mecánica precisión con que funcionaron os mecanismos de control caciquil en numerosos municipios dos arredores de Ourense nos que nin sequera abriron os colexios electorais; os alcaldes, facendo bo o dito de que “auga pasada non move muíños”, non fixeron ningún movemento para impedir que os disidentes baleirasen o censo en favor do seu candidato sen oposición. Os posteriores comicios ó Senado e a elección de deputados provinciais certificaron a desfeita dos “vicentistas”, que non obtiveron representación. Mais, como cabía agardar, foron os conservadores os grandes beneficiados desta situación. Nas eleccións de 1920, Antonio Taboada Tundidor, fillo do avogado do Estado, ex-alcalde de Ourense e presidente da Deputación Provincial Juan Taboada González, fíxose coa representación do distrito; tres anos máis tarde, malia que foron convocadas por un goberno de significación liberal, conservou o seu escano certificando a desfeita do Partido Liberal na provincia: só Francisco Barber Sánchez, que arraigara en Valdeorras dende 1914, puido manter a súa acta baixo tales siglas. No propio concello da capital, os conservadores gañaron as eleccións de 1922 rematando coa hexemonía liberal conseguida cinco anos antes⁵.

O retroceso dos liberais e a mesta rede de relacións, concupiscencias e intereses articulados pola saga dos Bugallal ó longo de décadas favoreceu que, no ámbito local, a política de bandos fose creando as máis dispareas alianzas, como vimos de apuntar nos casos do Carballiño e Ourense. Alianzas entre fraccións rivais dos dous partidos dinásticos e entre sectores excluídos da quenda con bases sociais ben diferentes. Este era o caso dos agrarios, moi desigualmente implantados na provincia en vésperas do golpe de estado de Primo de Rivera: a escaseza das sociedades de resistencia no centro, o leste e o sur da provincia —onde menor era

4 *Diario de Sesións do Congreso* (8 de xullo de 1919, Apéndice núm. 25, pp. 1-2 e 24 de xullo de 1919, Apéndice núm. 16, pp. 440-452; as comiñas en pp. 44 e 445).

5 Bermejo Pumar, M.ª Cristina (1987): “Las elecciones municipales en Orense (1899-1931)”, *Boletín Auriense*, XVII, pp. 282-283.

a importancia do foro— contrastaba cos partidos xudiciais da capital e de Ribadavia, nos que, ademais, se libra unha intensa batalla entre as sociedades agrupadas na Federación Provincial Agraria e o sindicalismo católico, e entre aquelas e os foristas⁶.

A aparición do Partido Reformista de Melquíades Álvarez fixo que moitas destas sociedades intuísen nel un posible aliado, seducidas polo seu discurso anticaciquil: o 7 de agosto de 1922, no Teatro Principal, o seu líder compartiu tribuna, entre outros, con Basilio Álvarez e Justo Villanueva nun mitin no que os oradores se despacharon a gusto co bugallalismo imperante⁷. Tamén dirixentes locais de sensibilidade socialista, particularmente en concellos próximos ó da capital, viron nelas unha alternativa útil para desgastar as estruturas caciquís vixentes ó tempo que eficaces instrumentos de medre persoal para facilitar o seu acceso ó poder local⁸. E outro tanto acontece con algunhas das autotituladas Xuntas de Defensa Anticaciquil. A de Quintela de Leirado, por exemplo, fundada cara a febreiro de 1918, converterase nunha escola de formación de futuros líderes da política local: a entrada dun dos seus membros na corporación que preside o bugallalista Constantino Domínguez, máis que un “intento de renovación do vello caciquismo conservador ante os cambios que se aveciñaban”⁹, parece certificar a bondade dunha de tantas estratexias de promoción dos seus dirixentes e a capacidade de adaptación e de integración amosada por certos notables locais que, como neste caso, non semellaban contar con sólida oposición nos seus particulares feudos¹⁰.

Con tal panorama político e social, nada ten de sorprendente que o golpe de Estado de Primo de Rivera recibise o apoio de numerosos sectores políticos e sociais da provincia. En primeiro lugar, das sociedades agrarias vinculadas a Basilio Álvarez e ó xornal *La Zarpa*. Tamén de diversos grupos que se movían nos difusos contornos do Pazo Episcopal, caso de *La Región*, dos restos do sindicalismo católico, asociacións relixiosas, etc. De determinados círculos galeguistas de base católica, simpatías agrarias, discurso anticaciquil e confianza nas imprecisas promesas dunha Mancomunidad. Naturalmente, da patronal e da maioría das

6 Cabo Villaverde, Miguel (1998): *O agrarismo*, Vigo, Promocións Culturais Galegas, S. A., p. 147.

7 Valcárcel López, Marcos (1992): *Ourense, 1931-1936: Estructura económica e comportamentos políticos*, Tese de doutoramento, pr. m., pp. 149-150.

8 Cfr. Soutelo Vázquez, Raúl (1999): *Os intelectuais do agrarismo. Protesta social e reformismo agrario na Galicia rural: Ourense 1880-1936*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade, pp. 196 e ss.

9 Castro Pérez, Felipe (2007): “Poder local, formación da esquerda e represión no concello de Quintela de Leirado”, pr. m.

10 Como é coñecido, moitos dos movementos políticos anticaciquís do rural galego estaban intimamente ligados cun bando de poder alternativo, con elites locais descontentas, sindicatos católicos agrarios ou fraccións locais adscritas circunstancialmente ó maurismo (véxase Núñez Seixas, Xosé Manoel e Grandío Seoane, Emilio (1997): “Clientelismo político y derecha autoritaria en la Galicia de la II República: Una aproximación a través de la correspondencia de Calvo Sotelo”, *Spagna contemporanea*, 12, pp. 68-69).

familias que constituían a elite económica da capital e do resto da provincia, moitas delas vinculadas ós políticos tradicionais agora en aparente retirada...

Entre as primeiras decisións adoptadas polo ditador estivo a destitución, o 30 de setembro, da totalidade dos concellos existentes no intre do golpe. O 1 de outubro, o coronel Benjamín Ortíz García fixo público un bando no que ordenaba que os concelleiros fosen substituídos por vogais asociados do mesmo concello que constituían a Xunta Municipal e elixisen entre eles o alcalde á espera do nomeamento definitivo das novas xestoras. Os delegados gubernativos militares, aconsellados polas “persoas de orde”, son os encargados de designar os integrantes dos novos concellos, ás veces logo dun período de provisionalidade máis ou menos amplo. Carecemos aínda de traballos que permitan seguir en profundidade a evolución da totalidade destas corporacións, determinar a procedencia ideolóxica e social dos seus membros e precisar a que intereses servían. Cando menos nun principio, parece evidente un maior pluralismo nos novos representantes municipais fronte ó carácter pechado das anteriores elites locais. Na capital provincial, entre os concelleiros nomeados figuran dende mauristas (Olegario Muñiz Álvarez e Marcial Ginzo Soto, ambos os dous alcaldes en diferentes intres) a socialistas (Manuel Suárez Castro), pasando por persoeiros vinculados ás antigas fraccións dinásticas (Alejandro Mosquera Caride), representantes de sociedades obreiras (Miguel Serantes Bóveda e José González Casanovas), agrícolas (José Pereira Rodríguez, polo do Sindicato Católico de Seixalbo), da patronal (Alfredo Romero Escudero, da Cámara de Comercio) e do mundo da cultura (Cándido Cid Rodríguez, da Comisión de Monumentos), etc.

Non acontece exactamente o mesmo coa Deputación: o decreto de 12 de xaneiro de 1924 establecía que formarían parte das novas Deputacións interinas maiores de 25 anos que posúisen título profesional ou fosen maiores contribuíntes ou representantes de corporacións culturais, industriais e profesionais. Este é, certamente, o perfil dos novos xestores ourensáns: un industrial, un obreiro, dous médicos, dous farmacéuticos, tres catedráticos, dous xenerais retirados, tres avogados... Pero dende o punto de vista da extracción política, o predominio de persoeiros vinculados á fracción maurista do Partido Conservador e a Calvo Sotelo é abafante: os xenerais retirados Tomás Fernández Rogina e Celso Casar Blanco (respectivamente, presidente e vicepresidente), o catedrático Emilio Amor Rolán, os avogados Emilio Gómez Arias, Miguel Moreiras e Arturo Salgado Biempica (segundo vicepresidente), o farmacéutico Modesto F. Román, os propietarios Luis Meleiro Tejada e Demetrio Macia Valcarce, Arturo Rodríguez Sieiro... A carón deles aparece un segundo núcleo de deputados relacionados directamente coa comisión organizadora provincial do Somatén, caso dos vogais Luis Conde Balvís, Luis Conde Cid, Arturo Rodríguez Sieiro, Benigno Gallego Bazal e Carlos Sánchez

García, representantes, respectivamente, das comarcas de Xinzo, Allariz, Carballiño, Verín e Ribadavia. Todos eles de inequívoca militancia monárquica, a maioría moi vinculados ós círculos católicos (mesmo o único obreiro presente na corporación, José María Cid Morenza, traballaba en *La Región*) e futuros membros activos da Unión Patriótica. Mais tampouco podemos esquecer a presenza na Deputación do nacionalista Vicente Risco (que non tardará en abandonar cando vexa frustrada a súa esperanza de crear unha Mancomunidade galega)¹¹, do tesoureiro da Federación Rexional Agraria Manuel Picouto e do republicano Luis Fábrega Coello, un bo exemplo desa inicial pluralidade controlada do novo réxime.

A loita contra o caciquismo do cirurxián de ferro concreouse na persecución desatada contra numerosos notables locais e cabezas visibles de anteriores corporacións. Así, entre outros, pasaron polo cárcere os ex-alcaldes de Trasmiras, Sandiás, Punxín, Vilariño de Conso, Verín e Vilardevós, ex-secretarios de Trasmiras, San Amaro, Laza, os ex-depositarios de Moreiras e Trasmiras, os ex-recadadores de Maside e Verín, o deputado provincial de Baños de Molgas Augusto Merino...¹². Moitos deles serían posteriormente desterrados a Ferrol, Santiago e León. Paralelamente, levábase a cabo unha fonda renovación de numerosos concellos, cando menos no que atinxe ós nomes representados. No Carballiño, por exemplo, ningún dos 16 xestores que tomaron posesión o 2 de outubro de 1923 estivera presente no concello durante a Restauración; na completa renovación de xaneiro de 1924 só repite un concelleiro que desempeñara o mesmo cargo en 1921. En Barbadas, dos 19 concelleiros designados entre outubro de 1923 e abril de 1924, só un deles formara parte de corporacións anteriores ó golpe. En Vilamarín, dos 34 nomes que se suceden na corporación durante o mes de outubro de 1923, só tres foran concelleiros con anterioridade, dominando entre eles os de extracción agraria e os liberais próximos á familia Mosquera, parte de cuxos membros optarán en febreiro de 1936 pola candidatura centrista; porén, dos 14 nomes que integran a corporación que se reorganiza entre marzo e setembro de 1928, cinco xa tiveran responsabilidades municipais previamente.

Renovación de nomes non significa, en todos os casos, que os hábiles muñidores da quenda que permanecían na sombra perderan capacidade de influencia. Por exemplo, o médico de Lobios, Antonio Lorenzo Rodríguez, sempre vinculado á figura de Gabino Bugallal, formou parte como vogal da directiva da Unión Patriótica de Lobios ó mesmo tempo que se desfacía en eloxios cara a Calvo Sotelo; mais, dimitido Primo de Rivera, faltoulle tempo para poñerse ó servizo do representante provincial do líder conservador na provincia cando Berenguer foi

11 Sobre o posicionamento dos sectores nacionalistas véxase *A Nosa Terra*, 1 de outubro de 1923, que gaba o golpe de Estado polo que tiña de anticaciquil e contrario á “noxenta politiquería” que dicían combater.

12 Valcárcel López, Marcos (1992): *Op. cit.*, pp. 149-150.

nomeado xefe de Goberno¹³. En Amoeiro, pola contra, Emilio González Diéguez, cabeza visible do bando liberal, conseguiu acceder á alcaldía en outubro de 1924 desprazando os bugallalistas, oportunamente reconvertido en upetista. En Verín, basta seguir os numerosos cambios da súa corporación para descubrir unha chea de apelidos vinculados ós bandos políticos enfrontados na etapa da Restauración, incluídos alcaldes que xa o foran en diferentes intres das primeiras décadas de século, caso do liberal Hermenegildo Fuentes Oterino e do conservador Antonio Oterino Cid, a carón de militares, agrarios e mesmo obreiros; o caciquismo, como apuntaba X. Dasairas, seguía a funcionar sen trabas¹⁴, cousa por certo facilmente explicable nun concello no que un dos principais cabezas visibles do bando liberal oposto ó bugallalista Luis Espada, Laureano Peláez Canellas, rematou por pasarse ó bando conservador coas súas clientelas no medio da desfeita xa comentada.

A mestura de intereses que apoia o golpe vai confluír, como apuntamos, no experimento da Unión Patriótica (UP), que na provincia se declara inimiga acérrima do bugallalismo¹⁵. Nada ten de estraño que as detencións gubernativas e os desterros apuntados coincidan cos primeiros movementos para articular tal plataforma na provincia e asentar os novos xestores dos concellos primorriveristas: afastar os vellos notables das súas bases de poder semellaba a única garantía medianamente sólida para impedir que, a través de elementos interpostos, manobrando desde a penumbra como viñan facendo dende décadas atrás, se fixesen co seu control. Tampouco sorprende que no manifesto da Unión Ciudadana de Orense, xermolo daquela, e na xuntanza do 1 de marzo de 1924 figuren senlleiros persoeiros que aceptaran diferentes cargos nas institucións de poder local do Directorio, caso dos presidentes das comisións xestoras da Deputación e do Concello. O cal, por certo, certifica, como en tantos outros concellos, que tanto protagonismo tiveron aqueles na organización das distintas seccións provinciais e locais da UP como esta funcionou de oficina de recrutamento de cargos. Non faltan tampouco a maioría dos membros dos comités mauristas das diferentes cabeceiras de partido que xa en 1918 apostaran pola candidatura de Calvo Sotelo e que agora incluso discreparán co vello patriarca polas críticas vertidas contra o ditador. Pero entre os nomes, ben é verdade que en menor proporción, tamén figuran dende sectores católicos a homes próximos á UXT e ó PSOE, pasando

13 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 1/1939. En febreiro de 1936, sen descoidar os compañeiros do seu antigo xefe de filas, José Sabucedo Morales, apoiou especialmente as candidaturas do Centro Portelista, nas que figuraba un irmán seu, o inspector de Ensino Primario Benito Luis Lorenzo Rodríguez.

14 Cfr. para os sucesivos cambios de corporacións dende a etapa da Restauración Dasairas Valsa, Xerardo (1999): *Crónicas rexiomontanas. O Territorio e Historia na Comarca de Monterrei*, Vigo, ed. do autor.

15 Véxase Prada Rodríguez, Xulio (2005): *A dereita política ourensá: monárquicos, católicos e fascistas (1934-1937)*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade, pp. 18 e ss.

por conservadores, liberais, agrarios e galeguistas. Un multiforme conglomerado, coherente cos apoios colleitados inicialmente por aquel.

Oficiais retirados, conservadores, románticos do moderantismo, indianos, oligarcas de aldea e gran parte dos cadros do movemento agrario nutriron, como sinalaba Xosé Ramón Barreiro¹⁶, as ringleiras da UP en Galicia e, por extensión, as oligarquías locais que entraron a formar parte dos concellos primorriveristas. Pero foi a tríade maurismo-agrarismo-rexionalismo a que máis cadros políticos proporcionou ó ditador na provincia ourensá. O catolicismo e o común discurso anticaciquil, basicamente pola súa longa travesía no deserto excluídos da quenda, soldaron un conglomerado que, en distritos como o de Trives, xa viña funcionando dende os tempos da Restauración arredor da figura de Rovira Pita. O notable pluralismo ideolóxico, a falta de vertebración organizativa do poliédrico agrarismo e a extracción sociolóxica de parte dos seus líderes (en especial dos que non atoparan acomodo na tradicional política de bandos e souberon albiscar a tempo as posibilidades de promoción abertas pola nova conxuntura) contribuíron decisivamente a que a Ditadura puidese incorporar este sector.

Asistimos, por tanto, a un significativo proceso de renovación das elites locais que, así e todo, terá evidentes limitacións temporais e espaciais. Sen ir máis lonxe, os cambios que se operan na cúpula da Unión Patriótica en 1927 permiten albiscar un nidio xiro conservador que certifica a erosión que están a sufrir os seus apoios: só os sectores mauristas vinculados a Calvo Sotelo seguen apostando sen fracturas polo réxime. Mentres, alí onde os difíciles equilibrios do poder local conducen á renovación, total ou parcial, das corporacións a partir da segunda metade de 1927 é relativamente frecuente observar a significativa presenza de representantes da “vella política” nunha proporción aínda cativa, pero que anuncia o que non tardará en chegar.

2. “O retorno do Fénix”: o poder local durante o primeiro bienio republicano

A Ditadura, sinala Ramón Villares, ó liquidar a “vella política”, non foi quen de substituíla por unha nova e, en troques daquela, o que quedou foi “un páramo que axiña levaría por diante a propia monarquía”¹⁷. De feito, na capital ourensá e nas principais cabeceiras de comarca, o segundo semestre de 1930 rexistra un destacado incremento da actividade opositora, segundo confirman testemuños contemporáneos como o de Luís Soto¹⁸. Os elementos republicanos, articulados

16 Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1982): *Historia Contemporánea de Galicia. De la Guerra de la Independencia al Postfranquismo (1805-1983)*, A Coruña, Ediciones Gamma S. L., vol. I, p. 439.

17 Villares Paz, Ramón (2005): “Restauración y Dictadura en Galicia (1874-1930)”, en Juana, Jesús de e Prada, Julio (coords.): *Historia Contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel, pp. 222 e 225.

18 Arquivo Histórico Provincial de Ourense (AHPOU), Fondo Luís Soto, caixa 54.634, carpeta núm. 86.

arredor da Federación Republicana de Ourense (FRO), integrados na súa homónima galega, son os que se amosan especialmente activos, multiplicando os seus comités locais nun apresurado intento de espallar as súas febles bases organizativas. Con todo, haberá que agardar ata que se faga pública a convocatoria electoral no mes de marzo de 1931 para que os tres máis importantes grupos opositores —republicanos, socialistas e galeguistas— se decidan a facer uso de toda a munición de que dispoñen.

Tampouco os sectores monárquicos permanecen inactivos. Ben é certo que as vellas redes caciquís tributarias dos dous partidos dinásticos se atopaban en estado crítico cando o xeneral Berenguer asumiu o poder en xaneiro de 1930. Pero aínda que feridas, axiña darán mostras dunha envexable capacidade de rexeneración en toda a provincia, limitada, con todo, ás que, momentaneamente, renovan a súa aposta polo conde de Bugallal. Entre febreiro e marzo de 1930 a hidra do caciquismo retornou ó poder por decisión governamental disposta a recuperar o terreo perdido durante a Ditadura. Por continuar coa secuencia de concellos antes empregada: no Carballiño, dos doce concelleiros designados o 26 de febreiro para facerse cargo do concello nada menos que dez, o 83,33%, tiveran responsabilidades municipais entre 1917 e 1923; o 1º tenente de alcalde e home clave da corporación, Maximino Prada Pérez, xa ocupara a alcaldía en 1920. En Vilamarín, esta porcentaxe redúcese ata o 52,63%, aínda que neste caso tamén forman parte da corporación dous concelleiros designados en marzo de 1928, aínda gobernando Primo de Rivera; entre os que repiten está o alcalde Ramón López Coba, conservador bugallalista que xa exercera de tal en 1922. En Cartelle o 41,67% dos elixidos para o cargo tiveran previamente responsabilidades municipais, incluído o alcalde, Lino Guntín Fernández, que tamén ocupaba este posto en setembro de 1923; como no caso anterior, tamén había un concelleiro designado en outubro de 1927. Tamén en Quintela de Leirado acceden ó poder antigos concelleiros que formaran parte dalgunha corporación bugallalista¹⁹.

O retorno á alcaldía de vellos fautores da política local tamén se observa en toda a comarca do Támega, como acontece en Laza con Ramón Carnicero, en Vilardevós con Mauro Núñez, en Cualedro con Luis Taboada... Dende logo, tal renacer non é patrimonio exclusivo dos bugallalistas: no concello do Barco de Valdeorras, feudo liberal de Barber Sánchez, retornan ó poder os mesmos que o viñan exercendo dende 1918 ata o golpe do marqués de Estella²⁰. Mesmo na cor-

19 Algún deles, como o indiano José Estévez González, de longa traxectoria: concelleiro na última corporación da Restauración, recuperado en febreiro de 1930, 2º tenente de alcalde dende abril dese mesmo ano, rexedor síndico na primeira corporación republicana e concelleiro coa Fronte Popular (véxase Castro Pérez, Felipe (2007): “Op. cit.”).

20 Gurriarán Rodríguez, Ricardo (2005): *Gonzalo Gurriarán Gurriarán (1904-1975)*, O Barco de Valdeorras, Instituto de Estudios Valdeorreses, p. 138.

poración de Verín non é difícil albiscar a coincidencia no seu seo das diferentes fraccións monárquicas dominadas polos tradicionais apelidos: ex-conservadores, ex-liberais, ex-upetistas.

Non se pode dicir, por conseguinte, que a convocatoria electoral collese de sorpresa nin a monárquicos nin a republicanos. Os comicios do 12 de abril de 1931 deron lugar a situacións moi diversas na provincia. Houbo concellos nos que a fortaleza dos notables fieis ós antigos conservadores permitiu a estes recuperar o control do poder local sen oposición nin necesidade de pacto: coma nos vellos tempos da Restauración, a súa longa man mesmo impediu a proclamación dos candidatos da oposición, segundo denunciou a prensa republicana en varias ocasións durante o mes de abril. Así se explica que dos 26 concellos en que se aplicou o artigo 29, 22 fosen para os conservadores: un total de 247 concelleiros (máis do 80% dos así proclamados e o 21,48% do total de postos a cubrir)²¹. Noutros, integraron a liberais mentres se enfrontaban cos apoios da Unión Monárquica Nacional (UMN); noutros, uns e outros concorreron baixo o mesmo paraugas, como acontece no Carballiño, Maside, Cea, Ribadavia e Verín, onde os conservadores e a UMN repartiron os postos en liza²²; e nos menos, republicanos dun signo e seguidores de Calvo Sotelo farán fronte común contra o vello caciquismo bugallalista aliado con outra fracción republicana.

Na capital provincial, por exemplo, os monárquicos non conseguen pactar unha lista unitaria, polo que o número dos seus candidatos (16 conservadores, 4 liberais e 8 da UMN) supera en cinco os postos a cubrir²³. José Sabucedo Morales, xefe de filas dos bugallalistas, foi dos primeiros en intuír os perigos que tal división podía xerar, pero os seus chamamentos foron en balde. No Barco de Valdeorras, a maioría dos restos do antigo Partido Liberal pasáronse “a aquela amalgama rexional-republicana-agrarista” de Basilio Álvarez. Nada que sorprenda se temos en conta que, en abril, concorreron irmandados cos lerrouxistas da Alianza Republicana e cos bugallalistas por unha banda, e os azañistas de Acción Republicana e a Unión Monárquica Nacional por outra²⁴. E non menos leccionador é o caso de Amoeiro: Castor Sánchez Martínez, o vello loitador agrario, militante do PSOE e artífice da transformación das antigas sociedades agrarias en sindicatos de campesiños e oficios varios vinculados dende finais dos vinte á UXT, pacta co

21 Cabo Villaverde, Miguel e Soutelo Vázquez, Raúl (2000): “As liñas tortas da República: unha visión de conxunto sobre o poder local na provincia de Ourense, 1931-1936”, *Grial*, 148, p. 625.

22 Alfonso Bozzo, Alfonso (1976): *Los partidos políticos y la autonomía de Galicia, 1931-1936*, Madrid, Akal, p. 53.

23 Valcárcel López, Marcos (1992): *Op. cit.*, p. 647.

24 Gurriarán, Rodríguez, Ricardo (1999): *Florencio Delgado Gurriarán. Vida e obra dun poeta valdeorrés, republicano e galeguista*, Sada, Edicións do Castro, pp. 37 e 50.

vello notable local, Antonio Miranda Altamirano, tres postos polas minorías nas eleccións do 12 de abril de 1931; o acordo certifica o retorno ó poder dos antigos bugallalistas e dun sector dos agrario-socialistas contrario ó conglomerado upe-tista que controlara o concello na etapa da Ditadura²⁵.

A elevada porcentaxe de concelleiros que non declaran a súa filiación e a abundancia de “etiquetas” de difícil adscripción impídenos cartografar con exactitude os resultados electorais do 12 de abril de 1931 nos distintos concellos da provincia, o cal non é obstáculo para ofrecer unha síntese impresionista do acontecido na maioría deles. Na capital provincial produciuse un virtual empate entre concelleiros monárquicos e republicanos, aínda que o sorteo entre dous candidatos que obtiveran o mesmo número de votos deu á coalición republicano-socialista a maioría no concello. No resto da provincia, as candidaturas monárquicas impuxéronse con absoluta claridade: nos casos xa indicados por aplicación do art. 29, noutros acudindo ós tradicionais mecanismos de fraude e noutros por total ausencia de oposición organizada²⁶.

A proclamación da República, dous días máis tarde, alterou fundamente os equilibrios de poder vixentes ata entón. Aqueles comités republicanos que viamos nacer apresuradamente durante a “Dictabranda” constituíron o principal soporte do novo réxime no ámbito rural. Deles van saír os homes que se poñan á fronte das manifestacións que nas principais vilas e aldeas festexan a caída da Monarquía; os seus líderes serán os primeiros en asinar as protestas denunciando as coaccións exercidas polos elementos “monárquico-caciquís” e clamando pola repetición dos comicios; deles sairán tamén os primeiros xestores e alcaldes nomeados polos delegados gubernativos que se fan cargo do poder local coa misión expresa de preparar as novas eleccións. Unha circular do Ministerio de Gobernación, convertida en Real Decreto o día 19, proporcionou a base legal para revestir de legalidade os feitos consumados: no seu apartado 2º, ordenábase aprazar interinamente a formación daqueles concellos nos que existisen protestas e constituír no seu lugar comisións xestoras integradas por un presidente e un número de vogais igual ós distritos electorais nos que se atopaba dividido o municipio. Foi o paso previo para que se decretase a repetición dos comicios na totalidade da provincia, excepción feita da capital.

Vexamos, por exemplo, o que acontece nalgúns concellos das terras de Or-cellón. No Carballiño, na tarde do día 17, o avogado Felisindo Álvarez Xesteira, líder do Partido Republicano Radical Socialista (PRRS), presentouse na casa do

25 Cfr. Prada Rodríguez, Julio (2004): *Ourense 1936-1939. Alzamento, Guerra e Represión*, Sada, Edicións do Castro, p. 149 e ss.; Soutelo Vázquez, Raúl (1999): *Op. cit.*, p. 198.

26 Cfr. as cifras indiciarias que ofrece Ben-Ami, Shlomo (1990): *Los orígenes de la Segunda República: anatomía de una transición*, Madrid, Alianza Editorial, p. 290 e ss.

concello e esixiu, en calidade de delegado gubernativo, a renuncia do alcalde en funcións, M. Prada Pérez. Malia que este último tiña instrucións telegráficas de constituír a corporación cos candidatos proclamados pola Xunta do Censo o día 16, a desorientación dos conservadores locais e o plebiscito da rúa fixéronlle entregar o bastón de mando para “[...] evitar cualquier alteración del orden que parece avecinarse”²⁷. Daquela tomou posesión unha xestora de cinco membros, presidida polo propio Xesteira, na que había representación das diferentes sensibilidades republicanas (PRRS e Partido Radical —PRR—) e do PSOE. As novas eleccións, celebradas o 4 de xullo, certificaron a conformación dunha nova maioría que reproducía mecanicamente os equilibrios da corporación que as convocara. Dende logo non todos eran “republicanos incontaminados”, comezando polo 1º tenente de alcalde, José Benito Fraguas Puga, que xa fora concelleiro en abril de 1922, ou de Manuel Vázquez, que tamén ocupara tal cargo na etapa de Berenguer.

Avión, pola súa banda, era o clásico municipio onde ós conservadores fieis a Gabino Bugallal exercían un control practicamente absoluto da vida política local. A proclamación da República descolocou por completo os seus representantes políticos no concello que, porén, non tardaron en reaccionar. O primeiro paso foi atopar unha persoa sen un pasado político, Raúl Montes Moreira, que, ademais, tiña amizade co primeiro gobernador civil republicano, o casarista Poza Juncal, co que cursara estudos de Bacharelato. Montes, nado en México e fillo de Domingo Montes, un retornado americano de significación bugallalista, “por encontrarse en desahogada posición económica y de excelentes antecedentes familiares [además de los] suyos propios, gozando de gran prestigio en el país por la bondad de su carácter y excelentes condiciones”, aceptou a designación como novo cabeza visible do conservadorismo local transformado en republicano. Daquela, organizouse a Agrupación Republicana Agraria de Avión, unha plataforma política sen outra intención que a de permitir que os seus fautores escapasen da persecución gubernamental ós antigos monárquicos. De seguida, os “agrarios republicanos” de Avión solicitaron o seu ingreso no PRR e accederon sen a menor dificultade ó concello por elección popular: nas eleccións de maio conseguiron o “copo” ó facerse cos trece concelleiros que integraban a corporación²⁸.

27 As comiñas en *Libro de Actas de Pleno do concello do Carballiño*, sesión correspondente ó 17 de abril de 1931.

28 As comiñas en AHPOU, Fondo TRRP, expediente 142/1937. Montes marchou en setembro de 1935 a Madrid para tomar parte nas oposicións a médicos-forenses pero mantivo o seu predicamento no concello ata o punto de que nun mitin electoral os representantes da Fronte Popular en Ribadavia pediron “[...] los mayores castigos para éste, toda vez que lo consideraban como uno de los enemigos de mayor solvencia electoral del partido en contra de las candidaturas por ellos patrocinadas” (*ibidem*). Coa vitoria das esquerdas esta corporación, controlada por notables de significación bugallalista que ingresaran no PRR e se mantiveran no poder durante toda a etapa republicana, foi finalmente destituída: o 14 de marzo de 1936 o gobernador

Moito máis complexo é o caso de Valdeorras²⁹. En boa parte da comarca as candidaturas monárquicas acadaran a maioría o 14 de abril; no Barco, escenario das peculiares alianzas xa comentadas, segundo afirmaba *El Pueblo Gallego* na súa edición do día 15, os republicanos obtiveron sete concelleiros fronte a seis conservadores e un da UMN. Entre os días 28 de abril e 13 de maio os delegados gubernativos designan novas xestoras cuxos integrantes montan apresuradamente as candidaturas da Unión Republicana que, reforzadas por algúns socialistas, resultan vencedoras a finais do mes de maio. Na capital da comarca, os radicais rompen co PRG e as alianzas caciquís levan ó triunfo da coalición republicano-socialista, aliada nada menos que co principal valedor de Calvo Sotelo na comarca, Demetrio Macia; mentres, os radicais agrarios presentábanse cos restos bugallistas na Unión de Viticultores, creada polo ex-alcalde Luis Diéguez Martínez (ocupou a cadeira municipal entre o 1 de abril de 1930 e a celebración dos comicios), procedente do grupo de liberais locais fieis ó xa citado F. Barber. Os resultados electorais —sobre os que discrepan substancialmente *La Región* e *La Zarpa*— deron a maioría á coalición formada polos seguidores de Calvo, os socialistas e os membros da Unión Republicana: Joaquín Rodríguez López, elixido alcalde, procedía das filas liberais e fora destituído en 1923 tralo golpe de Primo de Rivera; os radicais-agrarios pasaron á oposición. Pola súa banda, en Vilamartín de Valdeorras, a xestora que se fai cargo do poder en troques de Sixto Álvarez Corzo, designado o 7 de febreiro anterior, acolle a partidarios dos dous bandos que logo se enfrontarán nos comicios de maio: os seguidores de Manuel Gurriarán Díaz (Florencio Delgado Gurriarán) e os de Demetrio Macia (Leopoldo Nogueira), que finalmente se farán coa alcaldía.

Na comarca do Támeiga, logo da destitución dos concellos electos en abril —a práctica totalidade monárquicos seguidores do bugallalista Luis Espada e afíns á UMN— o PRRS vaise facer cun importante número de alcaldías, entre elas Cualedro, Monterrei, Vilardevós e Verín. Neste último municipio imponse grazas á influencia de homes como Indalecio Pazos Becerra e Lino García Vázquez, antigo conservador espadista, defensor dos intereses dos agrarios, un dos maiores contribuíntes do distrito, concelleiro con Berenguer e pai do deputado nas Constituíntes e secretario político de Marcelino Domingo, Manuel García Becerra. A oposición política é exercida polo PRR, parte de cuxos homes fortes proceden do upetismo e manteñen parcialmente o control das antigas agrarias— e ós socialistas,

civil, Agustín Carrascosa Carbonell, decretaba o seu cesamento ó tempo que nomeaba unha nova presidida polo socialista Delmiro Anta Raña, máis acorde ás novas circunstancias políticas.

29 Cfr. García Yáñez, Félix (2005): *O Barco e a Terra de Valdeorras durante a II República e o Franquismo (1931-1977)*, Vigo, Promocións Culturais Galegas, S. A., p. 14 e ss.; Gurriarán Rodríguez, Ricardo (1999): *Op. cit.*, pp. 56-57.

representados polo solitario concelleiro Benigno Fuentes, cun importante grao de infiltración nos sindicatos agrarios, a Casa do Pobo e a Sociedade de Oficios Varios, onde tamén é destacable a presenza anarquista³⁰.

En Laza, onde tamén acceden ó poder os radical-socialistas, o seu ascenso practicamente desarticula as bases de poder dun dos vellos notables locais, Ramón Carnicero Becerra, o cal

[...] hace mucho tiempo que venía figurando en las distintas situaciones políticas porque venía atravesando la provincia, colocándose siempre al lado del partido triunfante, teniendo por cuyo motivo siempre buena situación política, disponiendo de votos que el (sic) adjudicaba a los candidatos de las distintas tendencias políticas, logrando mantener el control de su política de cacique.

En realidade, dende 1910 apoiara as candidaturas do Partido Conservador e fora alcalde de Laza en representación deste ata o golpe de estado de Primo de Rivera en que foi cesado e desterrado a Ferrol durante máis dun ano. Como vimos, co goberno de Berenguer retornou á alcaldía, pero careceu dos reflexos suficientes para conservar o seu control logo da repetición dos comicios³¹.

Milagrosamente, os espadistas practicamente semella que se esfuman do panorama político. Claro que, case ó mesmo tempo, comezan a aparecer denuncias na prensa que aseguran que hai comités do PRSS infiltrados por elementos da “vella política”; así acontece en Albarellos (Monterrei), onde formarían parte del sete antigos upetistas “votantes de Calvo Sotelo, organizadores das agrarias da ditadura primorriveriana e pseudoanarquistas e caciques que agora profesan de republicanos”³². En concellos como Oímbra e Castrelo do Val os antigos notables monárquicos empregan as siglas do PRR para manter o control das corporacións e continuar co mesmo mangoneo que décadas atrás, o que pon en cuestión o grao de renovación política dunha comarca de tan “inequívoca significación republicana”.

30 O alcalde verinés e presidente local do PRRS Manuel Otero González sería suspendido polo gobernador civil en xullo de 1933 acusado de manexos caciquís e por problemas relacionados coa xestión de fondos para a construción dun Hospital. O novo rexedor, Manuel Casal Gago, e o ex-alcalde acabarán sendo expulsados da disciplina radical-socialista e pasarán a apoiarse nos concelleiros radicais que integraban a minoría maioritaria no concello [Arquivo da Comisaría de Investigación e Vixilancia de Ourense (ACO), expediente 101.571].

31 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 18/1941, fols. 7^a, 11 e 36. Daquela iniciou unha política errática tentando arrimarse ó sol que máis quentaba: cando as Constituíntes apoiou as candidaturas do PRRS, pero non dubidou en facer proselitismo en favor das candidaturas de Acción Popular en novembro de 1933. En febreiro de 1936 fixo outro tanto coa CEDA pola súa proximidade a Luis Espada Guntín, o seu xefe político durante máis de dúas décadas e media, e, ó mesmo tempo, garantía a maioría ó Centro portelista (semella que era o representante do Goberno Civil en todo o partido de Verín para captar sufraxios en favor das candidaturas apadriñadas polo vello político liberal) e reservaba algúns sufraxios para o PRR e as candidaturas da Fronte Popular.

32 Cit. en Dasairas Valsa, Xerardo (1999): *Op. cit.*, p. 322.

As terras da Limia constitúen, asemade, un observatorio privilexiado para o estudo do mantemento das estruturas caciquís e da política de bandos durante a Segunda República como consecuencia dos escasos elementos dinamizadores da vida política local. Na maioría dos concellos, os notables locais procuran a protección das siglas do PRR para manter o seu control do poder local. En Baltar, por exemplo, nove dos once concelleiros electos o 31 de maio coa etiqueta de “federalis” foron os mesmos que o 12 de abril se presentaran baixo a etiqueta de “monárquicos independentes”; dous deles, Mavilo Seguí Rodríguez e Juan Vázquez, xa formaran parte do concello na etapa da Ditadura. A fraude foi masiva en todo o concello, colaborando activamente nela os párrocos de San Paio e Tosende, ambos os dous mandatarios do médico José Campos Lage, o verdadeiro dominador do concello na sombra, incluída a etapa de Primo de Rivera, durante a cal exercera non pouca influencia. Por iso, a nova conxuntura non era a máis propicia para gozar do favor das autoridades republicanas, moito máis cando os seus inimigos políticos

[...] se armaron a los partidos extremistas de la República, consiguiendo eliminarlo al producirse sangrientos sucesos de muertos y heridos y viéndose acorralado y sólo (sic), lanzó un manifiesto retirándose de la política [en 1935] a pesar de lo cual se le persiguió y trato (sic) de despojar de su plaza de Médico.

Velaquí as claves do seu ingreso no PRR e da súa reconversión ó lerroxismo: a rivalidade profesional con Celso Ferreiro Cuquejo, “el cual a toda costa siempre quiso despojar a su colega de lo que había ganado por oposición [...]” apoiándose no bando político rival, do que tamén formaban parte o seu cuñado, secretario político municipal, e o seu irmán, párroco de Texós³³.

Outro tanto acontece nos Blancos, onde a loita de bandos favorece ós que apostan pola etiqueta de “republicanos agrarios”, que obteñen o “copo” logo da repetición dos comicios de abril; como no caso anterior, o PRR é a sigla de conveniencia escollida para conservar o control do poder local por parte dos seus tradicionais dominadores. Pola contra, a aposta dos seus fautores cara ás lexislativas de febreiro de 1936 non será exactamente coincidente máis aló da masiva fraude en detrimento da esquerda: en Baltar, os candidatos da CEDA obteñen o 37,70% dos sufraxios fronte ó 10,58% do candidato tradicionalista, o 28,85% dos radicais (só Justo Villanueva e Luis Usera Bugallal obteñen votación significativa), o 10,81% do Centro Portelista e o 6,87% da Fronte Popular, mentres que Renovación Española (RE) non obtén nin un só voto; nos Blancos a Fronte Antirrevolucionaria

33 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 49/1939; as comiñas en fol. 92. C. Ferreiro foi designado xuíz municipal interino e xefe local de Falanxe logo da sublevación militar.

(FA) obtén o 45,72% dos sufraxios (o 24,23% RE e o resto a CEDA), o PRR o 1,79%, os portelistas o 42,86% e a Fronte Popular o 9,63%.

Sandiás, pola contra, é un exemplo relativamente infrecuente de desenlace das loitas políticas de bandos cunha clara dimensión parroquial: a maioría dos agrarios do concello apoiaron o golpe de Primo de Rivera para acceder ó poder local e, ó proclamarse a República, un sector continuou con tal etiqueta mentres outro apoiaba ó PRR; porén, xa en 1932, a dérive esquerdista daqueles aproximounos ó PSOE radicalizando aínda máis as súas posturas ata que, xa na etapa da Fronte Popular, homes vinculados ó PCE, caso dos irmáns Dios Dios, fanse co control dalgunhas destas sociedades (as esquerdas obtiveron o 35,42% dos sufraxios no concello, mais na parroquia de Piñeiro de Arcos superaban o 50%). Tamén en Rairiz de Veiga os notables locais que patrocinaron a ducia de concelleiros «republicanos» que obtiveron o copo na primavera do 31 buscan acomodo no PRR; porén, a diferenza de Sandiás, só perderán o control do poder local na etapa da Fronte Popular, cando Eligio Estévez Meleiro, presidente da Sociedad Agrícola Republicana, sexa elevado á alcaldía por designación gubernativa conformando un concello controlado por afiliados ó devandito centro. Máis complexo é o caso da capital da comarca, na que a prudencia inicial dalgúns notables explica a elevada porcentaxe de “non adscritos” na primeira corporación republicana, presidida polo emigrante retornado Felisindo Carballo Romero; o PRR é, con todo, o gran dominador, especialmente cando capta para as súas ringleiras a este último, que dará paso a sucesivos alcaldes unha vez que en 1935 é nomeado interventor da Caixa de Aforros Provincial. A crise dos radicais déixase sentir especialmente no concello, onde os fautores da vida política local apostan maioritariamente polas dereitas nas eleccións de febreiro (a FA obtén o 64,96% dos votos). Mesmo Unión Republicana (UR), que nacera para mobilizar algúns sufraxios para tales comicios, disólvese por considerar excesivamente radicais as posturas dos novos concelleiros frontepopulistas designados gobernativamente en substitución da corporación que viña rexendo os destinos de Xinzo dende 1931: a nova está presidida por Higinio Rodríguez Mármol, representante de Izquierda Republicana (IR).

En Xunqueira de Ambía as enconadas loitas caciquís reproducíronse con meirande virulencia nos estertores da Ditadura, agardando cada un dos bandos situarse en disposición de controlar a vida municipal diante do proceso electoral aberto. Os meses que preceden ós comicios de abril rexistran unha intensa actividade: Aníbal Lamas Cid, o gran dominador do concello, tenta situar os seus peóns levando a cabo a clásica política de favor entre parentes e amigos: concesión dunha pensión vitalicia anual de 1.875 ptas. á viúva e fillos do seu irmán Gustavo, ex-médico municipal³⁴; adxudicación de obras municipais por administración

34 De acordo coa Lei Municipal, ratificada por unha sentenza do Tribunal Contencioso Provincial, o seu importe máximo non podía superar as 265 ptas.

con gastos superiores ós autorizados pola lexislación e pago de traballos inxustificados; adxudicación directa de obras a determinados individuos sen formación de expediente nin realización de poxas públicas; destitución do secretario municipal propietario para nomear ó seu irmán Segundo cando aínda non pertencía ó Corpo, outorgándolle sucesivamente varias licenzas con aboamento de soldos ata sumar un total de vinte e dous meses en que se lle puido dar posesión cando ingresa no devandito Corpo; nomeamento dun sobriño como oficial primeiro de Secretaría ó que se lle concederon seis meses de licenza por enfermidade cando, en realidade, pasounos en Guinea como encargado dunhas propiedades...

O cambio de réxime levou á vitoria a un conglomerado coa común etiqueta de “republicanos agrarios”, que obtivo o copo e axiña derivou na formación dunha corporación con oito membros do PRRS de Lamas e catro de Acción Republicana (AR) como consecuencia dos clásicos corrementos á procura de acomodo político³⁵. Mais as acedas loitas de bandos provocaron a destitución gubernativa de Lamas, que mantiña un enfrontamento aberto con Santiago Camba, upetista, membro da UMN (pola que fora proclamado concelleiro en abril de 1931) e daquela cabeza visible dos radicais no concello. En xuño de 1933, a raíz dun novo cambio na corporación, os xestores declararon a responsabilidade das corporacións que actuaran entre o 26 de febreiro de 1930 e o 31 de maio de 1933 por importe de 38.901,62 ptas. Cando o recurso contencioso administrativo presentado polo grupo de A. Lamas se atopaba aínda pendente de resolución, unha corporación interina resolveu, en sesión de 11 de xaneiro de 1934, deixar sen efecto os anteriores acordos devolvendo ó responsable local do PRRS o depósito consignado. Pouco duraría esta situación, xa que ó rematar ese mesmo inverno o gobernador civil nomeaba unha nova corporación presidida por José Pérez Cid, que foi a encargada de esixir novamente responsabilidades ó grupo que sustentaba a aquel³⁶. Dous anos escasos permanecerían os novos xestores no poder. Antes de que os fieis a A. Lamas esgotasen todos os recursos para deixaren sen efecto a

35 Entre eles o propio alcalde, quen segundo X. M. Cid xa con anterioridade á aprobación da Lei de Congregacións e Confesións Relixiosas se pronunciara abertamente polo desaloxo dos frades mercedarios do convento para crear un Grupo Escolar [véxase Cid Fernández, Xosé Manuel (1989): “Educación e sociedade en Ourense na II República”, en Requejo, Agustín e Cid Fernández, Xosé Manuel (coords.): *Educación e sociedade en Ourense*, Sada, Edicións do Castro, p. 48].

36 Véxase Actas Municipais de Pleno e AAPOU, sentenza do Tribunal Provincial do Contencioso Administrativo en recurso interposto o 5 de decembro de 1935 polo procurador César Rodríguez Conde en nome dos interesados. En xullo de 1935 un acordo do pleno declarou a Lamas responsable solidario e mancomunado xunto con José Benito Iglesias Vila e Juan Veiga de varias cantidades por importe de 5.949 ptas.; tres meses máis tarde, o grupo municipal fixaba en 20.217 ptas. a responsabilidade solidaria de todos os concelleiros que tomaran parte na aprobación daqueles acordos de 1930 e 1931, ademais doutras 2.860,88 ptas. correspondentes ós salarios deixados de percibir polo secretario indebidamente destituído. A persecución a Lamas chegou ata o punto de lle denegar o aproveitamento das augas sobrantas dunha fonte, desviando o seu curso para impedir que o beneficiasen.

exixencia de responsabilidades antes aludida, o 27 de febreiro de 1936, o delegado gubernativo Benigno Fernández Diz decretaba o cesamento da corporación e a reposición da inmediatamente anterior, curiosamente integrada por homes designados en pleno bienio radical-cedista debido a esas loitas políticas de bandos para as que as siglas non eran máis que unha plataforma para a mellor defensa dos seus intereses.

En Amoeiro, aquel pacto entre o vello notable da Restauración e o líder agrario-socialista desfaiase cando se renova a corporación: este último é elixido alcalde á fronte dun conglomerado no que a carón dos maioritarios republicanos —a maioría vinculados ó PRR— figuran conservadores, socialistas e mesmo futuros comunistas. Tamén a corporación que toma posesión o 13 de xuño de 1931 en Cartelle presenta un relativo grao de continuidade con etapas precedentes: o 18,75% dos seus membros tiveran responsabilidades municipais con anterioridade, incluídos un concelleiro que fora alcalde entre febreiro e marzo de 1923 e entre marzo e abril de 1930 e un síndico e 2º tenente de alcalde con Primo de Rivera. E o mesmo acontece en Celanova, onde tamén se evidencia un elevado grao de continuidade entre o persoal político procedente da Restauración e, sobre todo, da Ditadura e o que accede ó poder logo dos comicios de abril e da súa repetición en maio, agora baixo a etiqueta do PRR³⁷.

En Beade, onde triunfaron novamente os candidatos monárquicos despois da repetición dos comicios e o gobernador civil da ORGA rematou por suspender o concello, “[...] el cacique del pueblo se había colocado en uno de aquellos partidos haciendo del Ayuntamiento y de los intereses particulares cosa propia”. Daquela, un grupo encabezado por Manuel López Ojea constituíu unha sección local de AR para forzar a destitución do secretario do concello, o auténtico factótum da política local. Mais, a pesar “de haber denunciado en el Gobierno Civil y probado determinadas irregularidades cometidas por aquel (sic) [...] continuó tranquilamente en el cargo, mientras sacrificaba al alcalde que en realidad no era el delincuente, sino (sic) su instrumento”, razón pola cal a agrupación se disolveu en 1933³⁸. Algo parecido aconteceu no veciño concello de Leiro, onde o médico Luis Yáñez Bermúdez accedeu á presidencia do comité local de AR, apresuradamente organizado logo de proclamarse a República, “a la que conforme a la propaganda

37 Rodríguez Teijeiro, Domingo (1995): “Transición a la Segunda República en el ayuntamiento de Celanova”, en Juana, Jesús de e Castro, Xavier (coords.): *Anexo a las VIII Jornadas de Historia de Galicia*, Ourense, Deputación Provincial de Ourense, p. 257 e ss.

38 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 121/1941. Logo da disolución do comité de AR, o seu presidente afastou da vida política local ata que, durante a etapa da Fronte Popular, mobilizou as súas clientelas para combater ós dirixentes da Sociedad Obrera y Campesina de Beade, os cales tentaban controlar a oferta de traballo a xornal no concello; posteriormente solicitaría o seu ingreso en FET y de las JONS.

que para ella se hizo, la creía (sic) de orden y de tipo conservador”³⁹. E xa non digamos en Arnoia, onde Evencio Álvarez Bangueses, “antes de la Dictadura, en la Dictadura, con Berenguer, incluso con el funesto Azaña desempeñó la alcaldía, y no por altruismo sino por seguir una política local de odios, rencores y venganzas personales [...] [quedando] infinidad de atropello (sic) [...] por el terror existente [...] sin denunciar”⁴⁰.

Na Pobra de Trives, a política local xiraba arredor de dous bandos enfrontados “ambos patrocinando las derechas, Manuel Gallego las de Gil Robles, en connivencia en el año treinta y tres con Unión Republicana, y Ramón Bermúdez los del partido radical”⁴¹. Este último, médico forense do partido, pertencera durante a Monarquía á fracción maurista que acaudillaba no distrito o xa citado Prudencio Rovira. Ó proclamarse a República ingresou no PRR por estar enfrontado

[...] con otros elementos que aunque figuraban en las derechas habían pertenecido a partidos de izquierda [Acción Republicana]. Estas luchas encarnizadísimas le crearon un ambiente entre esas personas de odios y rencores que le produjeron últimamente contratiempos. No puede decirse que este señor haya sido persona de izquierdas ni mucho menos y si no figuró en partidos de franca derecha y a veces actuó desligado de éstos, fué (sic) por esas enemistades que constituían la característica de la política local de este pueblo...]⁴²

Como en tantos outros casos, resulta difícil determinar se primeiro foron as rivalidades políticas ou as persoais, pois na familia encabezada polo avogado Manuel Gallego Álvarez tamén había un médico e un farmacéutico non precisamente satisfeitos polo feito de que case o 80% dos veciños do municipio estivesen avinzados con Bermúdez e este aconsellase ós seus pacientes que adquirisen os medicamentos noutra farmacia⁴³.

Xa que logo parece evidente que, con demasiada frecuencia, alí onde non existían “republicanos incontaminados” cunha mínima capacidade de xestión, as

39 AHPOU, Fondo TRRP, caixa 7.198. Segundo as súas declaracións, desvinculouse do partido ó ver a dérive do réxime non sen antes ser detido co gallo dos acontecementos revolucionarios de outubro de 1934. En febreiro de 1936 formou parte do comité organizado para combater a Fronte Popular e apoiou as candidaturas da CEDA e RE.

40 AGMO, causa 1.334/1936. Álvarez Bangueses mesmo ingresou en IR, pero a súa identificación coas dereitas durante o “bienio negro” favoreceu que o bando político rival, encabezado polo médico José Meixengo Pereira, se fixese co control do concello logo da vitoria da Fronte Popular.

41 ATMRN, causa 896/1937, fol. 26v. e 28.

42 Arquivo do Tribunal Militar da Rexión Noroeste (ATMRN), dilixencias previas 263/1938, fol. 5.

43 Durante o primeiro bienio, Bermúdez enfrontouse cos seguidores do PRRS que pretendían forzar a destitución do xuíz de 1ª instancia, pero a desintegración do PRR fixo que, en febreiro de 1936, ampliase as súas miras: figura entre os candidatos proclamados polo conglomerado de Centro que apadriñaba Portela Valladares, do que foi nomeado delegado no partido xudicial; porén, tamén apoiou as candidaturas de Justo Villanueva (PRR) e de José Sabucedo Morales (RE).

autoridades republicanas tiveron que acudir ás estruturas preexistentes controladas por algún dos bandos políticos enfrontados para atopar algún interlocutor válido. Noutros casos, son as cabezas visibles destes as que procuran acomodo na nova situación autoatribuíndose etiquetas nas que diluír o seu anterior compromiso e ganar o favor do poder central. O PRR foi o principal beneficiado destes movementos. Aproveitando o “efecto aluvión”, o partido reorganízase dende principios de maio e, malia non contar co apoio directo do Goberno Civil, en mans de homes fieis a Casares Quiroga⁴⁴, consegue espallar a súa rede territorial pola práctica totalidade dos concellos ourensáns xa antes do verán: ós radicais históricos sumaranse agora os círculos agraristas fieis a Basilio Álvarez (as súas sociedades afíns son consideradas oficialmente filiais do partido) e os restos do Partido Liberal, que deciden integrarse no conglomerado lerrouxista pouco despois de se proclamar a República; en numerosos concellos, antigos notables locais de significación monárquica —a maioría bugallalistas e algúns upetistas— tamén atoparán refuxio nas súas ringleiras nun intento de conservar a súa influencia política na nova conxuntura, ben sexa dende a alcaldía, como no comentado caso de Avión, ben, como acontece en Trives, dende a oposición. Por iso en nada sorprende que o partido se converta na forza maioritaria no 36,17% dos concellos ourensáns, posición que se reforzará aínda máis cando obteña tres das nove actas en xogo nas Constituíntes: nos meses seguintes, os notables locais e os seus adláteres nos concellos que aínda permanecían na indefinición como independentes ou baixo siglas de conveniencia apostarán maioritariamente polas súas ringleiras, que tamén atraerán a algúns descontentos doutras formacións.

A morte de Gabino Bugallal en maio de 1932 provocaría novos movementos no proceso de reacomodación das elites locais ourensáns, produto da disolución do partido ese mesmo ano⁴⁵. José Sabucedo Morales, ex-presidente do círculo conservador da capital, o mesmo que chamara á abstención ás súas minguadas cohortes nas Constituíntes, escribíalle a Calvo Sotelo, en febreiro do ano seguinte, poñendo á súa disposición os restos do vello bugallalismo⁴⁶ que non atoparan acomodo nas ringleiras do neorepublicanismo. Probablemente daquela o PRR xa non estivese

44 Ben é verdade que os primeiros gobernadores da ORGA non dispuxeron de tempo sequera para tomar contacto coa realidade da provincia: Joaquín Poza Juncal e José Luis López Bouza non chegaron ós dous meses de exercicio no cargo; Vicente Varela Radío non superou os once meses e Juan González Rodríguez cesou cando levaba un ano e dous meses no cargo. Aínda así, cesaron cando menos ós membros de seis corporacións municipais que non lles eran afíns: Castro Caldelas, Beade, Castrelo de Miño, Laza, Verín e Monterrei (cfr. Cabo Villaverde, Miguel e Soutelo Vázquez, Raúl (2000): *Op. cit.*, p. 629, n. 32).

45 Véxase: manifestacións do futuro deputado e militante do mesmo dende 1920 Ramón Villarino de Saa en AHPOU, Fondo TRRP, expediente 18/1941, fol. 53.

46 Bullón de Mendoza, Alfonso (2004): *Op. cit.*, p. 393. Cfr. o papel capital que Sabucedo desempeñaba nas relacións entre as organizacións locais e os grupos conservadores da capital en Grandío Seoane, Emilio (1999): *Caciquismo e eleccións na Galiza da II República*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, p. 26.

no cumio da súa influencia política: ben é certo que nas lexislativas de novembro incrementará a súa representación nun escano ata situarse en catro, pero a grande beneficiada do adianto electoral é, precisamente, a conxuntural alianza das diferentes forzas dereitistas, que consegue nada menos que cinco escanos, incluído o independente-agrario Antonio Taboada Tundidor. O calvosotelismo puido ampliar así a súa xa importante rede de apoios con toda unha pléiade de notables locais que permaneceran fieis a Sabucedo, rexeitando as insinuacións de radicais, católicos e mesmo orguistas. Con todo, os radicais continuaron ampliando a súa presenza nos órganos de poder local pola reiterada práctica de cubrir as lóxicas vacantes con homes fieis ó partido e tamén polas destitucións gubernativas selectivas aproveitando calquera pretexto. Este foi o caso do Barco, onde no verán de 1934, previa a consabida denuncia de irregularidades por parte do Círculo Radical, a corporación republicano-socialista foi destituída⁴⁷. O mesmo aconteceu co alcalde socialista de Amoeiro, neste caso por un enfrontamento a tiros entre membros de diferentes sociedades que se disputaban o control do mercado de traballo no concello en agosto dese mesmo ano.

Os acontecementos revolucionarios de outubro tamén modificaron os equilibrios de poder nalgúns concellos. A diferenza doutras provincias galegas, non houbo en Ourense destitucións masivas de corporacións, precisamente polo peso que nelas adquirira o PRR mediante as prácticas comentadas. Aínda así foron destituídos os alcaldes de Allariz (Luis Cid Nóvoa, que estaba á fronte dunha maioría agraria-republicana; substituído por Modesto Fidalgo Conde, que executará a política de peche das sociedades agrarias do concello ordenada dende Goberno Civil), Entrimo (Ubaldo González González; substituído primeiro por Manuel Rodríguez e, a partir de novembro, por José González Garrido) e Maside (Leopoldo López Lois; substituído por Manuel Araújo Fernández), así como o pedáneo da aldea de Mende, situada nos arrabaldes da capital e centro dunha activa sociedade agraria, destituídos por complicidade ou pasividade diante do movemento revolucionario e suplidos por elementos afíns ó conservadorismo local. Os concellos do Carballiño (Felisindo Álvarez Xesteira; substituído polo radical Amancio Paradela Conde, que presidía unha corporación na que o PRR tiña unha clara maioría fronte a cedistas e agrarios), Ourense (onde o 17 de outubro se fará cargo da alcaldía o vello radical Santos Fernández Fueyo encabezando unha nova corporación na que non figuraba ningún dos electos en 1931 e que de inmediato fará pública adhesión ó Goberno), Riós (onde, ó parecer, a totalidade da corporación encabezada por Manuel Romero estaba adscrita ó grupo de IR) e Melón (Jesús González; substituído por Serafín Reinaldo, que preside unha corporación de

47 Gurriarán Rodríguez, Ricardo (2005): *Op. cit.*, pp. 138-139.

sete radicais e cinco independentes) son suspendidos en pleno e nomeados novos concelleiros polas sospeitas de pasividade ou colaboración cos acontecementos revolucionarios, agás neste último caso, o de Melón, no cal se acusou os concelleiros de estar vinculados a unha sociedade agraria de “espírito anarquizante”.

Mais como apuntamos, daquela os ventos xa non zoaban a prol dos radicais. A correspondencia privada entre o deputado cedista Carlos Taboada Tundidor e o antigo bugallalista Eladio Pérez Romero demostra claramente o temor que existía na cúpula da CEDA e do PRR a que Calvo fose o principal beneficiario das cambiantes lealdades dos notables e do papel que neste sentido puidesen xogar os acontecementos de outubro⁴⁸. Non se equivocaba o vello Lerroux, que por entón xa se enfrontaba coa imparable sangría interna que levaría ó seu partido á desaparición poucos meses despois.

3. Á procura de novos equilibrios... por decreto

Se en abril de 1931 o pretexto para que as corporacións locais de Ourense se axetasen ós equilibrios de poder vixentes en Madrid foron as masivas protestas dos elementos republicanos denunciando a fraude e as coaccións cometidas polos monárquicos, en febreiro de 1936 volverá acudirse a parecidos eufemismos⁴⁹. Faltoulle tempo ó gobernador civil portelista, Benigno Varela Pérez, para presentar a súa dimisión e abandonar o cargo. Substituíno interinamente o presidente de IR de Ourense e tenente coronel de Carabineiros retirado Fructuoso Manrique Martín, que, malia a natureza da comisión que ostentaba, xa ordenou a destitución de numerosas comisións xestoras e corporacións de elección popular que viñan funcionando dende maio de 1931. O seu substituto, Agustín Carrascosa Carbonell, que tomou posesión a principios do mes de marzo, completou o novo mapa do poder local na provincia de Ourense. Outra volta, as presuntas irregularidades denunciadas por numerosos veciños serviron de xustificación para que, de acordo coas facultades que o estado de alarma confería ás autoridades gubernativas e conforme diversas instrucións recibidas dende Gobernación, a Secretaría de Goberno Civil de Ourense remitise un lacónico oficio no que se aludía a que os concelleiros destituídos “[...] no responden a los deseos de la opinión pública, hallándose en pugna y abierta contradicción con la voluntad nacional manifestada de un modo ostensible en las pasadas elecciones de diputados a Cortes [...] y no prestan a mi

48 Biblioteca da Deputación Provincial de Ourense, Fondo Pérez Ávila (BDPO, Fondo P. A.), escritos datados entre finais do verán e decembro de 1934.

49 O goberno presidido por Azaña decidiu, por decreto de 17 de marzo de 1936, convocar eleccións municipais, pero xa o 3 de abril seguinte o Ministerio da Gobernación decidiu, de acordo co Consello de Ministros, suspendelas, polo que a provincia de Ourense non coñeceu outras corporacións electas que as resultantes dos comicios celebrados na primavera de 1931.

autoridad la asistencia debida para el mantenimiento del orden público”. O escrito engadía que era misión esencial dos Gobernos Cívís “velar para que todos los órganos directivos de carácter político-administrativo funcionen normalmente y no perturben la paz pública”, razón que redundaba na necesidade dun cambio nas corporacións toda vez que “[...] la continuación en su cargo de los referidos concejales originaría graves desórdenes públicos en ese término municipal, redundando todo ello en perjuicio de los intereses generales y locales [...]”⁵⁰.

Un só dato bastará para comprender a magnitude do cambio operado: só en oito concellos dos 94 en que daquela se atopaba dividida a provincia de Ourense (doutros cinco non temos datos) permaneceu o alcalde á fronte da xestora municipal dende outubro de 1934. Dende logo son repostas as corporacións destituídas polos sucesivos gobernos, pero, na maioría dos casos, entra a formar parte dos concellos un novo persoal político recrutado entre partidos políticos e sociedades agrarias e sindicatos afectos á Fronte Popular. As alcaldías, con significativas excepcións como Ourense, Amoeiro, Avión, Vilardevós, A Rúa ou Vilamartín de Valdeorras, controladas por socialistas, van parar a mans de IR e, en moita menor proporción, de UR. Mais entre os concelleiros que as integran tamén figuran homes vinculados á esquerda marxista, incluídos comunistas, que, en non poucos concellos, acabarán enfrontándose cuns mandatarios municipais que consideran “mornos” en coherencia coa súa extracción tipicamente burguesa.

Novo persoal político? O presidente local de Verín do PRR, ex-concelleiro electo en maio de 1931 e ex-deputado provincial, Francisco Álvarez Campos, substituído do líder do lerrouxismo local, José Santamarina, disolveu a agrupación local e ingresou con todos os seus afiliados en UR; segundo os seus detractores fíxoo “sin duda para dar más fuerza al llamado Frente Popular y restar votos al Bloque Nacional de Derechas, toda vez que los Radicales votaban con estas [...] pues en todas partes se oye decir que era un gran electorero, ganando siempre las elecciones en el Colegio donde él estaba el Partido que representaba”, cando, en realidade, a decisión foi consecuencia tanto da propia política de bandos a nivel local como da crise que daquela vivía o PRR na provincia e no Estado⁵¹. Non foi o único comité de UR que naceu por disputas persoais: segundo o industrial Valentín Díaz Fariñas, presidente do de Baños de Molgas e colaborador coa Ditadura de Primo de Rivera, a persecución a que o someteu o bando político encabezado polo médico Samuel González Movilla e as rivalidades persoais levárono a buscar o amparo destas siglas durante a etapa da Fronte Popular, pois

50 Oficio atopado en diversos arquivos municipais e reproducido nas actas de pleno de numerosos concellos.

51 AGMO, información L s/nº/1936.

En este municipio existió un vergonzoso caciquismo que sabía situarse en posición cómoda con todos los regimenes y con todos los gobiernos, caciquismo que impulsó a varios vecinos a una actuación ciudadana que pusiera coto a los desmanes y corruptelas de los caciques. Notoria es en toda la provincia la mala administración del Ayuntamiento de Baños de Molgas con descubiertos importantes en sus obligaciones, dejando incumplidas sentencias firmes del Tribunal de lo Contencioso, ordenando la reposición del Secretario y de un Médico de la Beneficencia, destituidos indebidamente y por todo ello se pensó buscar apoyo en un partido político. Fue entonces cuando se formó el comité de Unión Republicana, pero había tal falta de entusiasmo que toda la actuación se redujo a levantar una acta de su constitución, sin que se volviese a tener reunión alguna, ni por lo tanto adoptar acuerdo, ni formar el censo de afiliados y ni siquiera se tuvo relación con los elementos provinciales. Es decir, que dicho Comité no tuvo más vida que la efímera del instante en el que se levantó el acta referida.⁵²

E non só en UR, de certo a formación máis moderada das que asinaron o pacto da Fronte Popular. Antonio Mosteiro Ferro, concelleiro da Mezquita durante a Ditadura de Primo de Rivera, ingresou en IR para ser designado tenente de alcalde a mediados de marzo de 1936, “[...], cargo que debió haber aceptado por compromisos personales que adquirió con Fructuoso Manrique”⁵³. As manobras caciquís de acudir a persoas interpostas para facer fronte ó maximalismo de determinados sectores da esquerda marxista tamén están presentes no testemuño do vogal do comité de IR de Maceda e concelleiro durante a etapa da Fronte Popular Pedro Ledo González, segundo o cal foron moitos os que formaron parte das corporacións

[...] no porque hayan servido con convicción un ideal político o porque con pleno conocimiento de causa y para medrar en política [...], sinó (sic) porque ignorandolo (sic) todo en absoluto, [las] especiales condiciones de la forma de vivir en pequeños pueblos y aldeas gallegas les obligaban a buscar el amparo de un partido que les defendiese de las arbitrariedades de los que habían logrado reunir en sus manos las clásicas (sic) armas caciquiles: el reparto de consumos y el de la contribución. Porque, yo puedo jurarlo, jamas (sic) supe el ideal político (sic) del partido de izquierda republicana, ni desde el Ayuntamiento hice política (sic) de ninguna clase. Había (sic) que defenderse de los marxistas que campaban por sus respetos amparados por las Autoridades de entonces, y se nos engañó atrayendonos (sic) a las filas de los partidos no marxistas sin que ni por asomo pudieramos (sic) pensar

52 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 36/1940.

53 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 29/1939, fols. 34 e 20. Segundo o alcalde franquista J. Brito Jorge, “Su actuación fue moderada hasta el punto de que, en los días precursores del Glorioso Movimiento Nacional, puso su cargo a disposición de significados elementos de derechas de esta localidad”; o comandante do posto da Garda Civil engadía que, pouco antes da sublevación militar, “[...] presentó la dimisión por desavenencias con los mismos [los elementos del Frente Popular], pues parece ser tendía a favorecer con espíritu de justicia a los elementos de orden”.

que nuestros dirigentes a habian (sic) un día (sic) de aliarse con ellos y colaborar en su obra revolucionaria.⁵⁴

A constitución de comités locais das formacións da esquerda burguesa unicamente para acceder ó poder local sen que, en realidade, desenvolvesen unha acción política continuada tamén está presente en numerosos testemuños, ben é verdade que interesados en minimizar o seu compromiso político pola data e o contexto no que se producen. Segundo o presidente do Círculo de IR de Maside, José Benito Fernández Heredia,

Esa sociedad o Círculo era un Centro Recreativo adonde no concurrían (sic) siquiera los socios y figuraba como una apariencia política, precisa dentro del cuadro asfixiante del caciquismo que había en las aldeas. Era necesario pues, un marchamo político para merecer el respeto. El neutral llevaba golpes de todos los partidos y la elección de estos no se hacía por simpatía o inclinación espiritual, sino por gregarismo: por amistad había que seguir al rabadán que zigzagueaba en el capo de la política. El campesino sigue al cacique por razón de herencia porque ya lo siguiera su padre y no buceaba en el programa político cuyo contenido desconocía. Así era la política española y como siempre los jefecillos se esconden y la responsabilidad con sus fauces abiertas busca al incauto, al infeliz, al inocente.⁵⁵

Unha situación que contrastaba cos informes oficiais que sobre a formación recibían as instancias do partido en Madrid, non sempre ben informadas por gobernadores civís alleos á realidade política da provincia, e para os cales o partido contaba cunha “perfecta organización” e con “hombres de gran valía que han puesto de manifiesto su buena fe y excelente espíritu republicano en horas bien adversas”⁵⁶. Tales homes non semellan casar moi ben coa opinión do concelleiro de IR de Maceda Pío Estévez Vide, segundo o cal “El Ayuntamiento siempre ha estado dirigido por el Secretario del Ayuntamiento, que ha sido siempre elemento de derechas [...]. Es la lucha de siempre: [...] Si uno figuraba en el bando conservador, el otro había de ser en el liberal. Ultimamente (sic), al figurar uno en derechas, localmente figuraba el otro en la izquierda. Pero la actuación de todos era la

54 Manifestacións de Jesús Borrajo Ollero, concelleiro da Fronte Popular en Maceda por IR, en AHPOU, Fondo TRRP, expediente 34/1940.

55 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 24/1941, fols. 52 e 54v. O secretario do devandito Círculo, José Fernández Valeiras, engadía que “Es sabido que en los pueblos, sobre todo en esta provincia de Orense, (por exceso de caciquismo), era preciso alistarse en algún partido político y que en estos figuraban personas con ideología contraria a la propia, largos años mantenida (hubo sacerdotes del partido radical socialista!), hecho debido a haberse alistado los políticos contrarios en otros partidos más moderados”; segundo este, a agrupación local careceu por completo de actividade “[y] en el libro de actas no había mas (sic) que lo referente a la toma de posesión de la Junta Directiva, es decir que no se practicaron actividades políticas de ninguna clase ni de propaganda, ni de cotización” (*ibidem*).

56 Informe confidencial dirixido polo gobernador civil A. Carrascosa Carbonell ó Ministro de la Gobernación no mes de marzo de 1936 en Archivo Histórico Nacional (AHN), H-28.299, expediente 13.672.

misma”⁵⁷. A presenza de elementos de orde nas ringleiras de IR tamén é salientada por Manuel Cadavid García: este home, retornado de Cuba no verán de 1935, aseguraba que foi “víctima del ambiente político que a mi llegada se respiraba aquí [en Verín], con la casualidad de ser mis amigos de tendencia izquierdista aunque para mi resultaban ser de orden porque algunos de ellos eran conservadores cuando salí para Cuba”⁵⁸. O mesmo sucede en Baltar, onde o bando político contrario ó xa citado José Campos Lage pasa a controlar o concello na etapa da FP e aproveita para continuar con “la persecución de dicho Médico [...]”⁵⁹. En Quintela de Leirado accede á alcaldía Severino Fernández Rodríguez, concelleiro na corporación que precede ó golpe de Primo de Rivera, acompañado por outros de filiación radical-socialista que xa estiveran presentes no concello dende as eleccións do mes de maio. E tampouco faltan exemplos da constitución de comités locais desta formación á marxe da dirección provincial para contrarrestar a influencia das sociedades e sindicatos que se introduciron na política local logo da vitoria das esquerdas. Foi o caso do comité de IR de Albarellos (Monterrei), presidido por Ubaldo Atanes Pérez, fundado “en vista de las persecuciones de que era objeto por parte de la Comisión gestora nombrada por el Frente popular [...] sin que tenga conocimiento de que se autorizara por los elementos directivos del partido la constitución de tal Comité”⁶⁰.

O máis significativo dos catro meses que preceden ó golpe militar é, con todo, o acceso ó poder local de homes vinculados a sociedades e sindicatos de orientación socialista, cenetista e comunista. Por primeira vez, os grandes debates da política nacional e os problemas cotiáns dos sectores máis desfavorecidos chegaron a moitas corporacións a través destes homes. Hai comarcas, caso da de Valdeorras, nas que o control dos comités locais da Fronte Popular e a loita por condicionar a política municipal se converterán nun permanente elemento de dinamización política. Estes comités integraban as organizacións municipais dos diferentes partidos e as directivas dos sindicatos e sociedades máis activas, pero os republicanos de esquerda, carentes dunha ampla base social aínda que apoiados dende o Goberno Civil, non puideron evitar que caesen en mans de elementos socialistas e comunistas. Na práctica, empregáronse para canalizar as demandas de campesiños e traballadores a xornal converténdose, alí onde realmente funcionan, nun importante elemento de presión sobre os propietarios e as alcaldías.

57 Manifestacións de P. E. V., concelleiro da Fronte Popular por IR en Maceda, en AHPOU, Fondo TRRP, expediente 34/1940, fols. s/nº.

58 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 35/1937. O 16 de marzo de 1936 aceptou o posto de concelleiro na corporación que presidía Carlos Reino Caamaño e converteuse no xefe da minoría local de IR.

59 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 49/1939, fol. 92a.

60 AHPOU, Fondo TRRP, caixa 7.187.

Basta con lembrar cantas veces eses alcaldes de extracción burguesa se vi-ron impotentes para frear o radicalismo dos seus concelleiros de extracción obreira e do campesiñado baixo. Así aconteceu, por exemplo, con Adolfo Anta Espino, alcalde e presidente local de IR da Veiga, cuxo comité acordou, o 7 de xuño,

[...] enviar una protesta al comité provincial por la coacción que ejercen los obreros sobre los partidos republicanos, pues de seguir de esta forma, este Comité, se verá en la obligación de separarse del Bloque Popular, ya que no puede participar con Socialistas y Comunistas, toda vez que su política va en contra del Partido de Izquierda [...] ⁶¹

Ou co alcalde do Barco designado a finais de febreiro por Fructuoso Manrique, o propietario e fundador de IR Eulogio Gavela Vega, que dimite “por parecerle excesivas las peticiones y pretensiones de los elementos más extremistas de la Comarca”⁶²; e outro tanto aconteceralle a Abdón Blanco García, nomeado alcalde por A. Carrascosa malia ter sido concelleiro de directivo da UP barquense para evitar que se consolidase na alcaldía o comunista M. Blanco Pascual, sucesor de Gavela.

De calquera xeito, tamén contamos con abundantes exemplos que demostran que deste feito non pode deducirse, sen máis, un cambio radical na dirección da política municipal, que segue a ser couto privado das tradicionais familias que se alternaban na dirección dos concellos. Segundo o capataz mineiro Desiderio Domínguez Rodríguez, concelleiro por designación governativa en representación do Sindicato de Mourisca (Viana do Bolo), afecto á UXT

[...] quien conozca [...] lo que era la política en los pueblos de Galicia, sabe que ese cargo de simple gestor municipal nada significaba ni representaba el menor atisbo de confianza o de adhesión a quien lo nombraba o proponía; la gestión municipal era de hecho llevada por los caciques o directores del bando político, más bien personal y al margen de toda ideología, afecto al Gobierno, pero como era necesario aparentar legalidad, se cubrían los cargos de gestores con unos cuantos nombres, limitando los interesados su actuación a poner algunas firmas en cosas que por su falta de cultura desconocían totalmente; los nombramientos, y así sucedió en este caso, no eran siquiera consultados con los interesados y prestar el nombre para estos menesteres y otros similares, era el pago que a las gentes humildes [...] exigía el cacique por la prestación de algunos favores de índole personal, ajenos por tanto a la política. [...] negarse a prestarlo era cerrar la puerta para cualquier ayuda y atraerse venganzas y vejámenes de todas clases. ⁶³

61 Acta da penúltima xuntanza da Agrupación Municipal de IR procedente do libro de sesións depositado a raíz da sublevación militar no posto da Garda Civil do Barco de Valdeorras e incorporada ó proceso contra o ex-alcalde.

62 AHPOU, Fondo TRRP, caixa 7.209, expediente 103/1937.

63 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 279/1937.

Certamente, as redes clientelares foron sempre un mecanismo inhibitor da acción colectiva e un obstáculo para a consolidación de verdadeiras estruturas partidarias,

[...] contribuíndo decisivamente á configuración e mantemento dunha praxe política segmental que atravesas as barreiras clasistas e que só resulta favorable ós elementos situados no núcleo da rede (que reciben a maior parte dos beneficios acadados polo patrón), en tanto que os situados na periferia teñen que se contentar coas migallas da tarta clientelar.⁶⁴

A capacidade de adaptación do vello caciquismo fixo que moitos concellos non fosen inmunes á súa influencia, nin sequera na etapa da Fronte Popular. Incluso cando os seus máis senlleiros representantes xa non dispuñan de influencia real, o seu predicamento era tal que seguían gozando dela ata para os máis experimentados políticos que, como apuntaba Veiga, preferían confiar neles que nas súas propias estruturas políticas. O provisor da diocese e factótum da CEDA, Diego Bugallo Pita, afirmaba dun destes vellos dominadores da vida política local ós que o golpe de Primo de Rivera deixara practicamente sen apoios que,

[...] más hábil [...] que la casi totalidad de los políticos que intervinieron en la Provincia de Orense hasta el Glorioso Movimiento Nacional, fingió una influencia política de la que carecía en absoluto, valiéndose de este truco: esperaba [...] á (sic) estar bien enterado y seguro de quien ó (sic) quiénes habían de lograr el triunfo en el sector en el que se decía que él tenía influencia y en los últimos momentos, decía él que apoyaría a esas determinadas personas, con lo cual, no solo el vulgo sino esos mismos políticos que allí luchaban, creían el triunfo ser debido al apoyo del Sr. Carnicero, apoyo que no existía, porque carecía éste de verdadera influencia para prestarlo.⁶⁵

Nestes concellos, certamente, nunca se coñecera outra política ca a de bandos...

64 Veiga Alonso, Xosé Ramón (1999): “Reflexións sobre o clientelismo político na Galicia do século XIX”, *Grial*, 141, p. 138.

65 AHPOU, Fondo TRRP, expediente 18/1941.